

UOT: 72

Fatma SƏMƏDOVA
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu,
dissertant
fatmasemed@mail.ru

GƏDƏBƏY ARXEOLoji ABİDƏLƏRİ VƏ ONLARIN TƏDQIQI SAHƏSİNDƏ GÖRÜLMÜŞ SON İŞLƏR

ГЕДАБЕКСКИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ И ПОСЛЕДНИЕ РАБОТЫ, ВЫПОЛНЕННЫЕ В ОБЛАСТИ ИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

GADABAY ARCHEOLOGICAL MONUMENTS AND THE LATEST WORK DONE IN THE FIELD OF THEIR RESEARCH

Xülasə: Bu məqalədə Gədəbəy arxeoloji abidələri və onlarda aparılan tədqiqat işləri haqqında məlumat verilmişdir. Qeyd olunan rayonun abidələri uzun illər tədqiqatdan kənar qalmışdır. Bir çox dövürlərdə aparılan axtarış işləri talançılıq məqsədi daşdığı üçün Gədəbəy abidələri real dəyərini qazana bilməmişdir. Eyni zamanda rayonun landşaftının dağlıq olması araşdırma işlərinin çətinləşdirdiyi üçün bu günə qədər heç bir tədqiqatçı burada genişmiqyaslı tədqiqatlar aparmamışdır. Aparılan bir neçə tədqiqatın nəticəsi isə bir neçə məqalədə öz əksini tapmaqla kifayətlənir.

Burada ilk dəfə olaraq Gədəbəy arxeoloji abidələri və onların xüsusiyyətləri barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məqalənin əsas informasiya qaynağı arxeoloji ekspedisiyaların hesabatlarıdır.

Açar sözlər: arxeoloji abidə, maddi irs, Gədəbəy, siklop, kurqan, konservasiya, artefakt.

Abstract: This article provides information about Gadabay archaeological monuments and research work carried out on them. The monuments of the mentioned region have been out of research for many years. The Gadabay monuments could not gain their real value due to the fact that the search carried out in many periods was aimed at looting. At the same time, the mountainous terrain of the region complicates research, so far no researchers have conducted large-scale research here. The results of several studies are reflected in several articles.

For the first time, information about Gadabay archaeological monuments and their features is reflected here. The main source of information in the article is the reports of archeological expeditions.

Keywords: archeological monument, material heritage, Gadabay, cyclops, mound, conservation, artifact.

Резюме: Эта статья содержит информацию об археологических памятниках Гадабая и проведенной на них исследовательской работе. Памятники упомянутого региона не изучались много лет. Памятники Гадабая не могли обрести свою реальную ценность из-за того, что поиски, проводившиеся в течение многих периодов, были направлены на мародерство. В то же время ни один исследователь не проводил здесь масштабных исследований, поскольку горный ландшафт региона усложняет исследования. Результаты нескольких исследований отражены в нескольких статьях.

Впервые здесь отражена информация о Гедабекских археологических памятниках и их особенностях. Основным источником информации в статье являются отчеты археологических экспедиций.

Ключевые слова: археологический памятник, материальное наследие, Гадабай, циклоп, курган, консервация, артефакт.

Azərbaycanın qərb regionu iqlim şərtləri və landşaft prinsipləri olaraq inşaat – tikinti proseslərinin aparılması üçün o qədər də əlverişli olamasa da, burada dəyərli mədəniyyət nümunələri yaradılmışdır. Həmin nümunələr inşaat xüsusiyyətləri etibarlı ilə digər regionlarda olan abidələrlə fərqliliklər təşkil etsə də, üslub etibarlı ilə milli memarlıq abidələrinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qeyd etdiyimiz bu cəhətlər son zamanlarda tədqiq olunmağa başlayan Gədəbəy arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrində özünü əks etdirir. Gədəbəy abidələrinin milli və regional xüsusiyyətləri ümumqafqaz memarlığının kölgəsində, qədim Azərbaycan memarlıq və inşaat ənənələrinin öncül-lüyündə formalaşmışdır.

"Gədəbəy rayonu coğrafi olaraq Azərbaycanın qərbində, inzibati rayon Şahdağ silsiləsinin şimal yamacında, Ermənistanla sərhəddədir. Mərkəzi Gədəbəy qəsəbəsidir. Səthi dağlıqdır, ən hündür yeri cənubda Şahdağ silsiləsinin yamacında Qocadağ (3317 m) zirvəsidir. Rayonun ərazisində mis filizi yataqları var. Ərazisindən Şəmkir, Zəyəm çayları axır.

Gədəbəy adı ilk dəfə XIII əsrə aid mənbədə, "Qetabek" şəklində qeydə alınmışdır. Həmin qalanın xarabalıqları indiki Gədəbəy yaxınlığındadır. Yaşayış məntəqəsi öz adını həmin qaladan almışdır. Toponim qədim türk dilindəki ket, gedik (təpə) və bək (keşikçi, gözətçi) sözlərindən düzəlib,

"keşikçi məntəqəsi" mənasındadır" [1, s.96]. Rayonun adı ilə bağlı aparılan təhlillər orada tədqiq olunan qala və qalaların inşa mövqeləri ilə üst-üstdür. Belə ki, rayon ərazisində gözcəti məntəqəsini xatırladan bir çox qalalar mövcuddur. Ərazinin əksəriyyət hissəsinin dağılıq olmasına baxmayaraq, insanlar ibtidai icma dövründən başlayaraq burada məskunlaşmışdır. Bunun da nəticəsi olaraq rayon arxeoloji abidələrlə olduqca zəngindir. Gədəbəyin demək olar ki, hər bir kəndində arxeoloji abidə mövcuddur. Abidələrin hər biri özünün milli və regional xüsusiyyətləri ilə dəyərli mədəniyyət incisidir. Bununla yanaşı rayonun arxeoloji abidələri Qafqazın digər yerlərində yerləşən nümunələrlə də müəyyən ortaq xüsusiyyətlərə malikdir.

Gədəbəy ərazisində arxeoloji qazıntılar XIX əsrdən etibarən başlamışdır. Təbii ki, ilkin qazıntılar pərakəndə şəkildə və talançılıq məqsədi ilə aparıldığı üçün bir çox nümunələr ya məhv olmuş, ya da oğurlanmışdır. Sonrakı dövürlərdə isə arxeologiya elminin inkişafı və yerli mütəxəssislərin yetişməsi nəticəsində arxeoloji tədqiqatlar qanuni əsaslar almağa başlamışdır. Yalnız bu deyil, milli arxiv və muzeylərin yaranması, əldə olunan nümunələrin qorunması və bu günə çatdırılması işinə aktiv surətdə təsir etmişdir. Xüsusilə Qafqaz Arxeoloji Komitəsinin yaradılması bir çox proseslərə təkan vermişdir.

"1871-ci ildə Gürcüstanda Qafqaz Arxeoloji Komitəsi yaradıldıqdan sonra təkcə Azərbaycan deyil, ümumi Qafqaz abidələrinin tədqiqinə də xüsusi maraq göstərilirdi. Bu dövrdə M.Polyakovun rəhbərliyi altında Naxçıvanda və N.Selosaninin rəhbərliyi ilə Bərdədə qazıntı işlərinə başlanılır və bundan başqa, bütün Qafqaz ərazisi boyu aşkar olunmuş tunc və erkən dəmir dövrü kurqan tipli qəbir abidələrindən əldə olunmuş əşyalar maraqlıdır. Belə qeyri-elmi qazıntı işləri Daşkəson və Gədəbəy rayonlarında mis-eritmə sahəsində çalışan alman Valdemar Belk tərəfindən aparılmışdır. 1888-1890-cı illər arasında aparılan qazıntılar zamanı 300-dən artıq abidə daş qutu qəbir açılmış, qarət olunmuş və qiymətli tapıntılar Almanyanın Hamburq, Münhen və Prussiya Xalqları Dövlət muzeylərinə göndərilmişdir" [2, s.22]. Son illərdə həmin nümunələrin real tarixi dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün yerli mütəxəssislər tərəfindən araşdırma işləri aparılır.

Ümumilikdə aparılan araşdırma işlərinin nəticəsi kimi deyə bilərik ki, Gədəbəy ərazisində aşkarlanan arxeoloji abidələr əsasən üç tipə bölünür: siklopiq tikililər, yaşayış tikililəri və qəbir abidələri. Gədəbəy rayonu ərazisində xüsusilə qəbir abidələri geniş şəkildə aşkarlanmışdır. XIX əsrdən etibarən diqqət mərkəzində olan qəbir abidələri çox təəssüflər olsun ki, tədqiqatdan daha çox talançılığa məruz qalmışdır.

XIX əsr ərzində rayon ərazisində aparılan tədqiqatların nəticələri hal-hazırda dünyanın digər ölkələrində erməni mədəniyyətinin nümunələri kimi

təqdim olunur. Rayonda geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatların aparılması müstəqillik illərinə təsadüf edir. Xüsusilə 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən AMEA – nin Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Gəncə – Qazax, Gədəbəy, Qarabağ arxeoloji ekspedisiyaları rayon ərazisində tədqiqat və kəşfiyyat işləri aparmışlar. Bu tədqiqat işlərinə T.Göyüşova, X.Alməmmədov, İ.Əliyev və s. kimi mütəxəssislər başçılıq etmişdir. Bu illər ərzində Gədəbəy rayonu və ətraf kəndlərdə bir çox dəyərli arxeoloji abidə aşkarlanmış və məhvə qorunması üçün tədbirlər alınmışdır. Eyni zamanda yüzlərlə arxeoloji artefakt aşkarlanaraq muzey və arxivlərə təqdim edilmişdir.

Gədəbəy rayonu ərazisində aşkarlanan arxeoloji abidələr – siklopiq tikililər, nekropollar, yaşayış tikililəri və s. bizə imkan verir ki, ümumilikdə Xocalı – Gədəbəy mədəniyyəti nümunələrini tədqiq və təhlil edək. Qeyd etmək kifayətdir ki, son illərdə aşkarlanan nekropolların artefaktlarının və quruluşunun təhlili nəticəsində qədim dəfn adətləri və yaşayış tərzinə dair bir çox gizli məqamlar üzə çıxır. Rayon ərazisindən son tunc – erkən dəmir dövründən başlayaraq orta əsrlərə qədər bir dövrü əhatə edən abidələr aşkarlanmışdır. Bu abidələr növ müxtəlifliyi ilə seçilir.

Rayon ərazisində geniş şəkildə yayılmış arxeoloji abidələrdən biri də sikloplardır. Azərbaycanın digər ərazilərindən tapılan siklopiq tikililəri kimi Gədəbəy ərazisindəki siklopiq tikililər də əsasən bərkidici məhlul olmadan daşların bir – birinin üzünə yığılması ilə hörlümsüzdür. Rayon ərazisindən aşkarlanan siklopiq tikililərin əksəriyyəti böyük miqdarda dağınıca məruz qalmışdır. Burada aşkarlanan siklopiq tikililərin təyinatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi mütəxəssislər siklopların dini tikili olması, bəziləri mal – qaranın qorunması üçün tikildiyini söyləyir. Rayon ərazisindəki sikloplar bir çox xüsusiyyətləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu tikililərə misal olaraq Leşkər, Hörlükdəş, Axça çıxan, Topxana, Arsu kəndindəki siklopları və s. göstərə bilərik.

"Gədəbəy rayonunda XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 80-ci illərə qədər 100-dək siklopiq tikili qeydə alınmış və onların bəzilərinə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmışdır. Cənubi Qafqazda mövcud olan siklopiq tikililərin əksəriyyəti say etibarilə Gədəbəy rayonunun ərazisində yerləşir" [3,s.9].

Gədəbəy rayonunda aşkarlanan və müəyyən mənada tədqiq olunan arxeoloji abidələrdən biri Leşkər qalaçasıdır (Şəkil.1). "Leşkər qalaçası 2006 – cı ildə aşkarlanmışdır. Sonrakı illərdə qalaçada tədqiqat işləri davam etdirilmişdir. Kəşfiyyat işləri zamanı abidə ərazisindən divar qalıqları, təsərrüfat quyusu, daş tikinti, otaq və s. müəyyənləşdirilmişdir. Arxeoloji abidənin tədqiq məqsədi ilə təxminən 61 m² ərazidə qazıntı işləri aparılmışdır. Qazıntılar zamanı 170 – 180 sm –lik mədəni təbəqə mövcud olmuşdur. Bütün bu

qazıntılar zamanı saxsı qalıqları, heyvan sümükləri və s. artefaktlar tədqiq edilmişdir" [3, s.9].

Leşkər qalaçasında müəyyən edilən tikililərin əsas tikinti materialı çay daşları və əhəng daşdır. Qeyd edək ki, əhəng daşı və ondan hazırlanan bərkidici məhlul demək olar ki, Gədəbəy ərazisində olan bütün arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrinin yaradılmasında istifadə olunmuşdur.

"Leşkər qalaçasındakı siklopiq tikililərdə aparılan tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş artefaktlar tunc dövrü tayfalarının yaylaq-qışlaq təsərrüfatının, məişət həyatının, sənətkarlığının yüksək inkişaf səviyyəsini göstərir.

Azərbaycanda, xüsusilə də dağlıq bölgələrdə son tunc – erkən dəmir dövrünə aid siklopiq tikililərdəki yaşayış evlərinin plan quruluşunu təyin etmək üçün Leşkər qalaçasından aşkar edilən tikili qalıqları, eyni zamanda buradan əldə edilmiş zəngin maddi mədəniyyət nümunələri böyük elmi əhəmiyyət daşıyır" [3, s.10].

Şəkil. 1 Leşkər qalaçası

Leşkər qalaçasında aparılan qazıntılar nəticəsində torpaq qatının 15 sm dərinliyindən tikinti qalıqları aşkarlanmışdır. Buradan 1 otaq, kürə qalıqları və s. tapılmışdır. Eyni zamanda əksəriyyəti son tunc və erkən dəmir dövrünə aid olan bir çox artefaktlar müəyyən edilmişdir. Müəyyən olunan nümunələrin bəziləri orta əsrlərə aiddir, bu da yaşayışın burada orta əsrlərə qədər davam etdiyini göstərir.

40 – 50 sm dərinlikdən qaya parçaları, yerli ağ daşlar və çay daşlarından hörülmüş divar qalıqları müəyyən edilmişdir. Qalaça ərazisində müəyyən olunan artefaktların hazırlanmasında gildən istifadə olunmuşdur. "2014-cü ildə Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyanın rəhbəri Xəqani Alməmmədov

və ekspedisiyanın topoqraf qrupu tərəfindən Leşkər qalaçasının topoqrafıq planı və relyef görüntülərinin 3D formatı hazırlanmışdır. Bu günə qədər Leşkər qalaçasından arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış yüksək inşaat texnikası ilə hörülmüş qala divarları, daş tikililər, əldə edilmiş zəngin arxeoloji materiallar, ocaq və kürə yerləri bir daha sübut edir ki, sözü gedən dövrdə burada əhali sıx və intensiv yaşamış, heyvandarlıqla, əkinçiliklə məşğul olmuş, sənətkarlığın dulusçuluq, metalışləmə, daş işləmə kimi sahələrini mükəmməl mənimsəmişlər. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, Leşkər qalaçası son tunc-erkən dəmir dövründə əhalinin müəyyən hissəsinin daimi yaşayış yeri olmuşdur" [4, s.146-147].

Leşkər qalaçası ilə yanaşı Gədəbəy rayonunun bir neçə kəndindən yaşayış yerləri də müəyyən edilmişdir. Baxmayaraq ki, həmin yaşayış yerlərində geniş qazıntı və kəşfiyyat işləri aparılmamışdır, həmin arxeoloji abidələrin yerinin müəyyənədirilməsi və ümumi xüsusiyyətlərinə dair bir neçə məlumatın qeyd edilməsi müəyyən mənada bu sahədə olan inkişafı göstərir. Bu məlumatlara əsasən hansı dövrlərdən etibarən insanların burada məskunlaşdığı və ilkin tikinti vərdişləri haqqında məlumat verə bilirik. Belə yaşayış yerlərindən biri 2012 – ci ildə Mor – mor kəndi ərazisində yerli camaat tərəfindən "Oddax" adlanan yerdən aşkarlanmışdır.

"Yaşayış yeri müəyyən edilən ərazidən xeyli sayda arxeoloji artefaktlar müəyyən edilmişdir ki, onların da əsasında bu abidənin antik və erkən orta əsrlərə aid olduğunu ehtimal edə bilirik. Oddax adlanan ərazidə, kiçik bir sahədə aparılan qazıntı – kəşfiyyat zamanı alban xristian abidasinin bünövrəsi müəyyən edilmişdir. Müəyyən edilən abidənin yalnız bünövrəsi qalmışdır. Bünövrənin uzunluğu 12 m təşkil edir. Abidənin aşkarlandığı ərazidəki artefaktlar bizə imkan verir ki, onun antik və erkən xristianlıq dövrünə aid olduğu fikrinə əsaslanaraq" [3, s.9].

Bütün tarixi mərhələlərdə dağlıq ərazilərdə inşa edilən abidələrin əsas tikinti materialı daş olmuşdur. Təbii ki, hansı daşdan istifadə edilmişsi regionun süxur fərqliliyinə görə dəyişir. Bəzi regionlarda qaya parçalarından daha çox istifadə edildiyi halda, digər birində əhəngdaşı və s. daşlardan istifadə edilmişdir. Tikinti zamanı daşın hansı səviyyədə işləni, işlənilməsi isə memarlıq məktəblərindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn olaraq deyə bilirik ki, Gədəbəydə aşkarlanan arxeoloji abidələrdə daşın işlənilməsi bir o qədər də aktual deyil. Bir çox hallarda yonulmamış daş və qaya parçalarından istifadə edilmişdir. Xüsusilə deyə bilirik ki, rayon ərazisində aşkarlanan qəbir abidələrində daş işləmələrinə nadir hallarda izlənilir.

Gədəbəy rayonunda aşkarlanan qəbir abidələrinin talan edilməsi bir çox məqamların müəyyənədirilməsində çətinliklər yaradır. Həmin qəbirlərdə dəfn adətlərini izləmək mümkün deyil, eyni zamanda qəbirlərin forma-

ları da pozulmuşdur. Belə qəbirlərdən bir neçəsi Daryurd kəndi ərazisində aşkarlanmışdır. Geniş bir ərazini əhatə edən nekropollar dağıntıya məruz qalmışdır. Bu qəbirlərin bəzilərinin kromlexləri mövcuddur [Şək.2].

Şəkil 2. Daryurd kəndində qəbirlər

Eyni zamanda Daryurd nekropolunda yerləşən qəbirlər digər ərazilərdən tapılanlardan ölçülərinə görə fərqlənir. Buradan aşkarlanan qəbir abidələrinin bəzilərində dik qoyulmuş daşlardan ibarət kromlex vardır. Belə kromlexli olan qəbirlərdən biri 2008 –ci ildə T.Göyüşova və T.Babayeva tərəfindən rəhbərlik edilən Gəncə - Qazax arxeoloji ekspedisiyasının Gədəbəy dəstəsi tərəfindən tədqiq edilmişdir. “Aşkarlanan zaman qəbrin örtük daşı olmamışdır. İstiqaməti cənub – şərqdən, şimal – qərbə olan abidənin ölçüləri bunlardır: uzunluğu 2m, eni 1 m, dərinliyi 1 m – dir. tədqiqat zamanı qəbirdən dağılmış və çürümüş vəziyyətdə insan sümükləri tapılmışdır. Qəbir abidəsinə ilkin baxışdan məlum olur ki, son dövürlərdə də bura qarət edilmişdir. İnşa xüsusiyyətləri baxımından qəbir abidəsi düzbucaqlı formada olub, hamar yonulmuş daşlardan düzəldilmişdir” [Şək.3], [1, s.2].

Şəkil 3. Daryurd kəndində qəbir abidəsi

“Daryurdda aşkarlanan nekropollardan biri də “Qurbangah” adlandırığımız abidədən 20 m qərbdə daş qutu tipli qəbirdir. Bu qəbr 3 № altında qeydə alınmışdır”[1, s.2]

Dincyal 3 №-li daş qutu qəbirin örtük daşının əlamətləri yer üstündən gözə çarpırdı. Örtük daşı qəbrin cənub tərəfində idi. Onun qalınlığı 25 sm, eni 190 sm-dir. Qəbrin şimal tərəfi açıq idi. Onun örtük daşı yox idi. Qəbrin içərisi torpaq və xırda çay daşları ilə doldurulmuşdur.

“Qəbrin ölçüləri uzunluğu 2 m, eni 1.10 sm, dərinliyi 1 m-dir. İstiqaməti şimaldan cənubadır. Qəbir kamerası düzbucaqlı formaya malik olub, divarları bir neçə sal daşlardan düzəldilmişdir. Qəbrin 80 sm dərinliyindən şimal tərəfdən, şərq divarına yaxın insanın çənə sümüyü, qərb divarından kəllə sümüyünün çürümüş hissələri, cənub tərəfdən şərq divarına yaxın isə çanaq və qol sümükləri aşkar edildi. Bu qəbirdən heç bir artefakt aşkar edilmədi.

İnsan sümüklərinin qəbrin müxtəlif tərəflərindən tapılması belə deməyə əsas verir ki, dəfn parçalanma üsulu ilə aparılıb. Qəbirdə artefaktların olmaması isə görünür dəfn adəti ilə bağlıdır” [2, s.2] . T. N. Göyüşova və T. V. Babayevanın rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatdan verdiyimiz nümunə yuxarıda səsləndirdiyimiz bir neçə fikri təsdiq edir. Buradan da görüldüyü kimi nekropolun quruluşu və hörgüsü əhalinin ilkin tikinti bacarıqları barədə məlumat verməklə yanaşı dəfn adəti və üsulu barədə də məlumat verir. Qəbrin forma və ölçülərinə əsasən deyə bilərik ki, arxeoloji abidə son tunc – erkən dəmir dövrünə aiddir.

Gədəbəy rayonu dağlıq ərazi olduğundan burada əsas tikinti materialı daş olmuşdur. Bu bəzən qara daş, əhəng daşı, çay daşı və s. olmaqla dəyişir. Burada eyni zamanda qaya parçaları və vulkanik qırıntı tufdan geniş istifadə olunur. Bütün hallarda isə əsas tikinti materialı daş olaraq qalır. Bu prinsip bu günə qədər aşkarlanan arxeoloji abidələrdə də öz təsdiqini tapır. Belə ki, Gədəbəy rayonu ərazisində aşkarlanan arxeoloji abidələrin (nekropol, siklopiq tikili, yaşayış yeri və s.) əsas inşa materialı daşdır. Xüsusilə nekropolların yaradılmasında yonulmuş və yonulmamış şəkildə daş və sal qaya parçalarından istifadə edilmişdir. Bu cəhət bir çox çatışmazlıqların olmasına baxmayaraq, maddi irs nümunələrinin günümüzdə gəlib çatmasında böyük rol oynamışdır.

Rayonda yerləşən maddi irs nümunələri son illərə qədər tədqiqat işlərindən kənarda qalmışdır. Nümunələrin həqiqi maddi dəyərini görməməsi və araşdırılmaması bu gün bizə bir çox çətinliklər yaradır. Bir çox məqamlarda abidələrin konkret hansı tarixi mərhələyə aid olduğun deyə bilmirik. Bütün bu məhdudiyətlərə baxmayaraq, son illərdə aparılan axtarış – kəşfiyyat işlərinin nəticəsi olaraq Gədəbəy arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrinin tədqiqatı aktualıq qazanmışdır. Yazıda qeyd etdiyimiz məlumatlar arxeoloji